

Voorbij de feiten: over digitalisering, wantrouwen en het overbruggen van ‘deep disagreements’

Rede door rector magnificus Karen Maex, ter gelegenheid van de 390ste Dies Natalis van de UvA. Een beknopte versie van deze rede is uitgesproken tijdens de Diesviering op maandag 10 januari 2022.

1. De publieke ruimte

Vorig jaar sprak ik over het kleiner worden van de publieke ruimte door digitalisering. Meer in het bijzonder had ik het over de invloed en macht van de platformbedrijven: hoe hun macht de publieke ruimte verkleint en hoe dat een impact heeft op universiteiten. Ik sprak over het belang van het kennissysteem. En over onze rol daarin. Dit punt staat inmiddels op de nationale en Europese agenda.

Dit jaar wil ik het hebben over hoe de verstrekkende gevolgen van diezelfde digitalisering ook het maatschappelijk weefsel binnen onze publieke ruimte ingrijpend verandert. Ook dit aspect van het vanouds publieke terrein is voor een stuk in handen gegeven van private power houses. Ik vertel u niets nieuws als ik zeg dat er met de sociale media platformen zijn gecreëerd waar mensen zeer snel met elkaar in contact komen. Mensen hebben behoefte aan een gemeenschapsgevoel. Ze zoeken elkaar op: mensen met gelijke ideeën, die nieuwe hechte netwerken vormen, met gelijkgezinden, zij het in de privésfeer, zij het in de professionele of in de politieke sfeer.

Digitale nabijheid wordt belangrijker dan geografische nabijheid [1]. En dat blijft niet zonder gevolgen. De serendipiteit van ontmoetingen in onze samenleving wordt meer en meer beperkt tot de eigen digitale bubbelomgeving. Interactie binnen groepen wordt versterkt en tussen groepen verarmt. En daarmee vergroot de kans op een eenzijdige blik [2], en op polarisatie [3].

Moderne communicatie stuurt deze bubbelvorming met hardware en software, zowel kleinschalig als

grootschalig. Negatieve berichten trekken meer aandacht en zijn lucratiever voor de exploiterende bedrijven. Navigeren lijkt vrij, maar is bepaald door een digitaal keurslijf met een organisatorisch karakter en met een politiek en een eigen ethisch kompas [4,5].

Waar zijn de publieke waarden dan nog? Ze dreigen onder druk te komen in een publieke ruimte die tot in haar vezels georganiseerd en gestuurd wordt door algoritmes. We hebben recent via klokkenluiders voldoende voorbeelden gezien: hoe de publieke waarden moeten onderdoen voor winstbejag. Wat betekent dat voor ons, voor de academische vrijheid en voor het vertrouwen in de wetenschap? En op welke wijze hebben wij ons als universiteiten tot deze ontwikkeling te verhouden?

2. Digitalisering en nieuwe structuren

Voor elke mening is op het internet wel een ‘bewijs’ te vinden. Mensen zoeken naar zingeving in een sterk veranderende samenleving [6]. En zo vormen zich nieuwe gemeenschappen van gelijkgezinden rond gedachtegangen en wereldbeelden.

Een bijzondere plek is daarbij ingeruimd voor de complottheorieën, waar fictieve verhalen aanhangers kunnen krijgen.

In zijn boek ”De platte aarde” schetst Verhoft de geschiedenis van de complottheorie van de platte aarde. Na verschillende opflakkingen door de eeuwen heen, vindt de Brit Samuel Birley Rowbotham in de 19de eeuw de platte aarde weer uit [7]. Zijn discours, wars van wetenschap, werd breed begrepen. Dat van de wetenschap veel minder – dat was immers niet zomaar waarneembaar en minder makkelijk uit te leggen of aan te tonen. En daarom kreeg hij veel ”volgelingen” en is een van de complottheorieën geboren. In het begin van de 21ste wordt de Flat Earth Society opgericht door de

Amerikaan Daniel Shenton. Sociale media en internet hebben de organisatie compleet veranderd. Ze is groter en agressiever geworden, met nieuwe lokale leiders met goeroe-achtige aspiraties. En de focus verschuift van de platte aarde naar complotdenken.

Complottheorieën zijn van alle tijden. Vroeger door gebrek aan kennis of door een gebrekkige communicatie, dat is begrijpelijk, maar waarom nemen ze juist nu zo'n vlucht? De introductie en het gebruik van de mobiele telefoon heeft laten zien hoe graag mensen, als sociale wezens, in contact zijn met elkaar. Het is inmiddels vrijwel een noodzaak geworden, niet alleen hier maar ook in lage tot midden inkomenslanden. Mensen zijn op zoek naar houvast en zoeken gelijkgezinden. Een gemeenschappelijk discours helpt daarbij. Neen, het zijn geen ware verhalen, het zijn drogredenen, maar ze zorgen wel voor een community, waar mensen behoefte aan hebben om grip te krijgen op hun leven. Gebrek aan grip is de kern van maatschappelijk onbehagen. De geïnstitutionaliseerde ruggengraat van de samenleving verandert. Empirisch onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat de identificatie van mensen met de eigen omgeving; met de stad het land of de EU, in tijden van politiek wantrouwen, negatieve economische verwachtingen en maatschappelijk pessimisme vermindert [8]. Dat zou een mogelijke aanwijzing kunnen zijn voor identificatie met nieuwe groepen die niet geografisch maar virtueel tot stand komen en grip zoeken op hun eigen toekomst.

Complotdenkers zijn niet gemiddeld dommer, ze zijn niet vast te pinnen aan een politieke kleur, en ze hebben ook niet altijd ongelijk [9]. Complottheorieën zijn gebaseerd op subjectieve en collectieve gevoelens die door de herhaling aan kracht winnen. Sterker nog, complottheorieën vinden legitimiteit in de herhaling. Hoe vaker media iets herhalen, hoe sneller een complottheorie groeit.

In veel gevallen is complotdenken onschadelijk. Het zijn uitingen van zingeving en gemeenschap.

Complottheorieën kunnen zich echter door de rol van communicatieplatformen ook ontwikkelen als

machtsfenomenen, soms met sektarische kanten. Het nieuwe hedendaagse complotdenken is in die zin fundamenteel anders dan het "klassieke complotdenken". De platformen brengen gelijkgestemden in een echokamer bij elkaar, maar tegelijk zorgen zij voor meer afstand tussen wie zendt en wie ontvangt. Niet alle platformen werken op dezelfde manier. Open platformen laten ruimte voor weerwoord, gesloten platformen niet [10]. Je kan anoniem roepen, zonder erop bevraagd te worden zoals bij klassieke communicatie. Je kan als het ware spreken zonder verantwoordelijkheid te nemen. Of zoals Zweistra [11] zegt: "je bent niet meer dan een boodschapper die de knuppel in het hoenderhok gooit".

Als we hier iets uit leren dan is dat dat de komst van de sociale media onze publieke ruimte veranderd hebben. Het is een extreem maar tegelijk reëel voorbeeld van hoe bubbelvorming tot stand komt. Hoe gelijkgezinden elkaar vinden en een "eenzijdige" kennisbasis opbouwen door een te arme variëteit aan gezichtspunten en dreigt te leiden tot een polarisatie over geografische grenzen heen.

En zo verandert de micro-structuur van onze samenleving met grote gevolgen. Het is niet alleen het kennissysteem [12] maar het informatiesysteem dat op zijn kop is gezet.

3. Het ontwrichtende effect van verschillende informatiestromen

Hoe treft het veranderende informatiesysteem de academische wereld. En heeft dit invloed op onze academische vrijheid? Wat doet het met het vertrouwen in de wetenschap? In een recente rapport over Vertrouwen van Nederlanders in de Wetenschap [13, 14], werd een focus gekozen die aansluit bij de Covid actualiteit en werd er naar het publieke vertrouwen van de wetenschap gepeild. Het onderzoek geeft aan dat het vertrouwen in de wetenschap gestegen is in vergelijking met drie jaar geleden. De belangrijkste reden die genoemd wordt is het ontwikkelen van de coronavaccins. Een kleiner maar toch ook een aanzienlijk aantal respondenten verwijst naar diezelfde ontwikkeling van de vaccins

om aan te geven waarom hun vertrouwen in de wetenschap is gedaald. Ze worstelen met tegenstrijdige informatie en onduidelijkheid.

Wetenschap levert specifieke feiten, maar brengt niet automatisch algemene zekerheid bij de bredere bevolking. In het Rathenau rapport wordt een verminderd vertrouwen in de wetenschap vastgesteld voor complexe vraagstukken.

Hoe gaan wij hier mee om? Hoe verklein je de kloof tussen zij die vertrouwen hebben en zij die dat niet of minder hebben? En hoe hou je dat deel dat vatbaar is erbij?

Het is interessant om na te gaan hoe mensen tot informatie komen. Krijgt iedereen dezelfde informatie en op welke manier wordt ze geduid. Is er een effect van gescheiden informatiestromen?

Ik illustreer dit met een recent voorbeeld [15].

Christian Drosten is een gerenommeerd viroloog uit Berlijn, die tijdens de Covidpandemie tekst en uitleg verschaft aan de Duitse bevolking. Hij verwijst in zijn communicatie naar een wetenschappelijk artikel, dat omwille van Covid publiek gemaakt is terwijl de reviewperiode nog loopt. Dat was wereldwijd zo afgesproken om de wetenschappelijke kennis sneller te kunnen delen onder wetenschappers.

De reactie op sociale media en op de klassieke media is verschillend.

De media en gezaghebbende nieuwskanalen, focussen zich op de ethische standaarden van publiceren en verwijzen dat het om een preprint gaat. De opmerkingen van wetenschappelijke reviewers worden ook gepubliceerd.

Via de sociale media volgt er echter een vloedgolf van desastreuze reacties, ontluisterend, beschuldigend agressief gericht naar onderzoekers en politici. Een deel van de bevolking uit hiermee een groeiend scepticisme ten aanzien van de wetenschap.

En zo loopt het publieke discours uit de hand. Dit illustreert hoe gescheiden informatiestromen tussen verschillende groepen in de samenleving, en een gebrek aan dialoog tussen die groepen, mensen uit elkaar drijven met mogelijk desastreuze gevolgen.

Gescheiden informatiestromen ondermijnen een gelijke en brede disseminatie van kennis.

Dit is geen alleenstaand voorbeeld. Scheldpartijen op Twitter na een publiek optreden zijn bijna gewoon geworden. Dat heeft een intimiderend effect. Ze zijn vaak anoniem, terwijl wetenschappers met open vizier opereren. Wetenschappers die daar geen zin in hebben, dreigen zich op de vlakte te houden. En dat kan impliciet tot zelfcensuur leiden en zo een rem zetten op de essentie van het wetenschappelijk proces, namelijk het wetenschappelijk discours.

Het besef dat de sceptici en de twijfelaars zich niet serieus genomen voelen is belangrijk. Of zoals Anthony Fauci zei: *'Ik heb geleerd van mijn ervaringen, je moet mensen die sceptisch zijn niet bekritisieren om hun ideeën, daarmee jaag je ze weg. Je moet ze omarmen en zeggen: laten we samen naar de feiten kijken.'*[16]

4.Onderzoek over en onderwijs in de publieke ruimte

Hoe kijken we samen naar de feiten? Hoe moeten wij dat doen en wat is daarvoor nodig?

De UvA heeft veel expertise vanuit de vele perspectieven van een brede universiteit en heeft alle disciplines in huis om nieuwe en complexe vragen aan te pakken. Maar hoe overbruggen we bubbels? Ik werd hierbij geïnspireerd door de afscheidsrede van prof Hirsch Ballin [17], universiteitshoogleraar in Tilburg en hoogleraar staats- en bestuursrecht. Hij verwoordde hoe inzichten in zijn vakgebied zich moeten vernieuwen om elke aard van sociale verscheidenheid of verdeeldheid en existentiële bedreigingen te overbruggen. Dat kan door een interdisciplinaire vernieuwing in ons onderzoek, die verder gaat dan het bijeenbrengen van gezichtspunten maar fundamenteel nieuwe onderzoeksvragen

aanpakt.

Bijvoorbeeld door na te gaan hoe de samenleving beter georganiseerd kan worden nu de technologie de wereld ingrijpend verandert. En meer concreet hoe we de publieke waarden in (semi-) geautomatiseerde processen wel kunnen waarborgen zij het in rechtspraak, in communicatie en in besluitvorming [18].

Of met recente onderzoeksamenwerking van geesteswetenschappers en medici waarin onderzocht wordt op welke manier diagnoses in de psychologie en psychiatrie ook ongelijkheden in levensperspectieven van de patiënt zelf een natuurlijke plek zouden moeten krijgen met aandacht voor verschillende perspectieven – van het persoonlijke, van het interpersoonlijke en van het sociale en ideologische [19].

Of hoe onderzoekers complexe gezondheidsvraagstukken ontrafelen, die niet alleen verschillende ecologische en andere factoren kennen, maar die ook met elkaar interageren en bijdragen aan het ontstaan en de instandhouding van veel voorkomende psychische aandoeningen, zoals depressie, angststoornis en verslaving, mentale gezondheid van individuele stedelingen, en dit binnen verschillende tijdsniveaus en dus met verschillende feedback loops. Zij werken zo aan baanbrekend onderzoek naar de relatie van non-lineariteit en causaliteit [20]. De samenleving vraagt van ons betrouwbare inzichten. Ze moeten helder, onbevooroordeeld en liefst bruikbaar zijn. Met uitdagingen als de pandemie, digitalisering, migratie of het klimaat is dat niet zo simpel. Wetenschappelijke uitkomsten brengen inzicht maar zijn geen kant en klare oplossingen.

Het betekent een verandering van de perceptie van wat van wetenschap wordt verwacht en hoe het wordt gebracht. De rol van de wetenschapper is de kennisbasis vergroten. Waar eindigt onze rol en waar begint de politieke rol?

Dit is immers een fundamentele vraag. [21]: “Dit

brengt het risico mee van een wetenschappelijk gemodelleerde subjectiviteit, en daarmee de overheersing van de experts over de onwetenden”. In zijn discours spreekt Vattimo over de nood aan verandering van omgaan met wetenschappelijke kennis: “from universality to hospitality”. Een inspirerende gedachte, ook in onze context. Dat is niet onbelangrijk om het draagvlak te bewaren

5. Het juiste gesprek

Hoe maken we onze onderzoeksresultaten toegankelijk? Uiteraard door ons onderwijs. Maar hoe doen we dat voor de bredere gemeenschap? Of anders gezegd: kennis vergaren is belangrijk, maar begrepen worden is dat ook. Het boek “Seeing us in them” [22] gaat op zoek naar wat mensen bindt in een groep. Toegegeven, het onderzoek richt zich vooral op de Verenigde Staten, maar de gedachte erachter is ook voor ons relevant.

Hoe komen we met elkaar in het juiste gesprek? Als onderzoekers zijn wij zijn gewend te blijven bij fact checking en argument checking [23], zoals hoort bij de wetenschap. Ik zou hier de beginselen van de argumentatietheorie zoals die in de Amsterdamse pragmatische dialectiek is ontwikkeld [24] aan toe willen voegen. Een verschil van inzicht dat aanvankelijk een onoplosbaar “deep disagreement” lijkt kan toch op redelijke wijze tot een oplossing gebracht worden, door de eerste plaats elkaar te begrijpen en te respecteren. Niemand kan op grond van zijn of haar achtergrond uitgesloten worden van deelname aan een kritische discussie. Dat zorgt ervoor om een het juiste gesprek, een gesprek waarin luisteren minstens even belangrijk is dat spreken.

En dat gesprek kan op zijn beurt zorgen voor kruisbestuiving en voor nieuwe onderzoeksvragen.

Om het vertrouwen in de wetenschap te bestendigen zullen wij nog actiever aanwezig moeten zijn in het maatschappelijk debat rekening moeten houden met ‘de ander’ in de wijze waarop wij communiceren. We moeten niet alleen feiten zenden – zoals ik al zei overtuig je daarmee niet. We moeten ook luisteren, het gesprek aangaan. Wat is voor hen belangrijk?

Andersdenkenden zijn eveneens kritische denkers en daar moeten we elkaar trachten in te vinden. Wetenschap is immers niet het erkennen van uitkomsten maar het vasthouden aan de wetenschappelijke methode om stellingen en opvattingen toetsbaar te maken. Wetenschappelijke uitkomsten kunnen soms stellig zijn, en soms tentatief en leiden tot een nieuwe onderzoeksvraag. Het is op dit snijvlak dat we het discours moeten voeren. Wetenschappelijke uitkomsten kunnen ook politiek welgevallig zin of ook niet. De wetenschappelijke methodes vormen hierin hun eigen domein en dat moeten wij trots blijven uitdragen.

Daarmee moeten we debatten niet schuwen met andersdenkenden, en ons niet door politieke stellingen laten afschrikken. Wetenschap mag niet gepolariseerd worden als ook maar een mening, ook niet door politici. De waardering hiervoor moet in de academische wereld meer aandacht krijgen. Het draagt immers bij aan de wetenschap, aan het publieke vertrouwen, aan het verspreiden van kennis. Kortom aan onze rol. We moeten zodus niet spreken over “de” wetenschap, maar over wetenschap. Wetenschap kan kennis en argumenten aandragen en toetsen.

Het is belangrijk om aan te stippen dat een sterke en legitieme wetenschap zich onderscheidt van politiek. Een rolbewuste politiek maakt gebruik van wetenschappelijke inzichten om beleidskeuzes te maken. Laten we daarin geen rolverwarring accepteren en elk de eigen verantwoordelijkheid nemen.

6. Conclusie

Ik heb aangegeven hoe de microstructuur van onze samenleving verandert door digitalisering in het algemeen en digitale communicatie in het bijzonder.

Digitalisering is een hoofdthema in het beleid van de Europese commissie. Er worden tal van waardevolle initiatieven genoemd, gericht op technologie, op meer openheid van algoritmes, op administratieve processen, op digitale vaardigheden, op cohesie en burgerparticipatie.

Over grondwettelijke bepalingen van academische vrijheid zijn er internationaal nog stappen te zetten. De Europese commissie moet hierin een voortrekkersrol nemen om een wettelijke basis voor academische vrijheid te verankeren in de Europese verdragen.

We hebben een sterke academische wereld nodig, en een goede verbinding met de samenleving rondom ons. De overheid heeft hierin een verantwoordelijkheid en moet een grote rol nemen de academische sector steunen met meer onafhankelijke en vrije middelen en met meer waardering. De bescherming van onafhankelijke kennis is des te belangrijker, door fragmentatie van de samenleving in bubbels, door de verarming van de publieke ruimte en door de groeiende afhankelijkheid van de digitale sector. Tegelijk zijn de mondiale vraagstukken nijpender dan ooit.

Maar er is ook een inspanning nodig van onszelf.

Onze samenleving verandert, maar de universiteit verandert niet heel snel mee. We kunnen klagen over filterbubbels of over mensen die ons niet geloven. We kunnen bezwaar maken tegen het feit dat sommige mensen andere feiten hanteren. We kunnen het vervelend vinden dat kennis niet zomaar aangenomen wordt. Maar dat heeft allemaal weinig zin.

Wij hebben ons te verhouden tot een veranderende samenleving, en wel op een andere manier dan wij traditioneel doen. Niet door met feiten te strooien, maar door de complexiteit te begrijpen. Niet door voornamelijk te poneren, maar door te luisteren. Niet door alleen moeilijke publicaties te waarderen, maar door begrijpelijke communicatie te belonen. Niet door in onze eigen bubbel te blijven, maar door bubbels te doorbreken. Niet door alleen kennis te vergaren of verspreiden, maar ook door begrepen te worden. En niet door te denken: ‘die ander snapt er niets van’, maar door die ander te snappen.

Alleen op die manier nestelt de universiteit zich in het hart van het discours van de 21ste eeuw.

Met dank aan Tom van der Meer, Eefje Steenvoorden, Claes de Vreese, Bart Garssen, Lucy Wenting, Ernst Hirsch Ballin, Niek Brunsvelde voor inspiratie en discussie.

- [1] “The new Common”, E. Aarts, H. Fleuren, M.Sitskroon, T. Wilthagen Editors, 2021
- [2] Judith Moller, <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws2020/01/interview-veni-judith-moller.html>
- [3] Groenleer, D. Bertram in “The new Common”, E. Aarts, H. Fleuren, M Sitskroon, T Wilthagen Editors, 2021, p.98
- [4] Keymolen in “The new Common”, E. Aarts, H. Fleuren, M. Sitskroon, T. Wilthagen Editors, 2021, p130
- [5] Achterberg in “The new Common”, E. Aarts, H. Fleuren, M Sitskroon, T Wilthagen Editors, 2021, p 28
- [6] Groenleer, D. Bertram in “The new Common”, E. Aarts, H. Fleuren, M Sitskroon, T Wilthagen Editors, 2021, p.98
- [7] “De platte aarde, een rondleiding” F. Verhoft, Academic and Scientific Publishers nv, 2020,
- [8] Eefje H. Steenvoorden, Matthew Wright, “ ‘Political Shades of ‘we’: sociotropic uncertainty and multiple political identification in Europe” 2018
<https://doi.org/10.1080/14616696.2018.15502980>
- [9] De Groene Amsterdammer 145/39, september 2021, p 42
- [10] Claes de Vreese, <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/14614448211045666>
- [11] “Waarheidszoekers”, C. Zweistra, KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht, 2021
- [12] Maex Dies 2021, uva.uas.figshare.com
- [13] Rathenau Instituut, rapport: “Vertrouwen van Nederlanders in wetenschap (enquête 2021)
- [14] Inneke Sluiter, “De pen en de raketwerper”, Jaarrede ter gelegenheid van Akademie middag Mei 2021
- [15] Rule by the People, the People of Knowledge: How Science Communication Strengthens Democracy Prof. Dr. Kerstin Krieglstein, Rimma Gerenstein, Glion Symposium 2021, to be published
- [16] Anthony Fauci, 2021
- [17] Ballin afscheidsrede Universiteit van Amsterdam 2021
- [18] Claes de Vreese, Natali Helberger <https://www.uva-icds.net>].
- [19] Gaston Franssen, Narratives of Undiagnosability: Chronique Fatigue Syndrome Life-Writing and the Indeterminacy of Illness Memoirs, *Philosophy, Psychiatry & Psychology*, 27(4), 403-418 (2020); <https://doi.org/10.1353/ppp.2020.0052>;
- [20] Junus M van der Wal et al. (2021) “Advancing urban mental health research: from complexity science to actionable targets for intervention”
[https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366\(21\)00047-X/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366(21)00047-X/fulltext)
- [21] Gianni Vattimo, translated by Luca D’issanto Italian Academt Lectures. “After Christianity” Columbia University Press 2002, p 100
- [22] “Seeing us in them. Social divisions and the politics of group empathy” 2021, C. V. Sirin, N.A. Valentino, J.D. Villalobos, Cambridge University Press, 2021
- [23] Honoursmodule: From fact-checking to argument-checking, Institute for interdisciplinary studies (IIS), University of Amsterdam
- [24] Van Eemeren, Garssen and Meuffels, 2009, *Fallacies and judgments about reasonableness*, p54

Een beknopte versie van deze rede is door Karen Maex uitgesproken tijdens de Dies Natalis 2022.